

A szamojéd sámánok kategóriáiról

1. A szibériai sámánista népek a sámánokat különböző kategóriákba szokták sorolni. A kategorizálás rendszerint a sámán képességeit, tudását tükrözi. Leggyakrabban azzal a hármas tagozódással találkozunk, amely szerint a felső fokozatba a leghatalmasabb, legnagyobb tudású sámánok soroltatnak, akik a szellemekkel, felsőbb lényekkel való érintkezés mesterei, akik mágikus varázsló és csodatevő erővel rendelkeznek; a középső kategóriát a csodatételekkel nem, vagy csak korlátozottabban foglalkozó, s a jóslásban, gyógyításban híres sámánok foglalják el, míg az alsó fokozatba olyan érzékeny idegrendszerű emberek tartoznak, akik álommagyarázó képességükkel, s könnyebb betegségek gyógyításában való ügyeskedésükkel válnak ki a többiek közül. Más népek viszont a jó és rossz (fehér és fekete) sámánt különböztetik meg, aszerint, hogy jó vagy rossz szellemekkel állanak-e összeköttetésben (1. NIORADZE 85—7, HARVA 1933: 320—2, OHLMARKS 52 kk.).* A sámánok

* Rövidítések és irodalom (a szakirodalomban általános rövidítéseket nem soroljuk fel):

- ANUCSIN = *B. И. Ануцин*, Очерки шаманства у енисейских остяков. Сборник МАЭ. II. 2. (1914).
- CASTRÉN 1853 = M. A. CASTRÉN's Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844. Herausgegeben von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1853.
- CASTRÉN—JOKI = M. A. CASTRÉN: Tutkimusmatkoilla Pohjolassa. Suomentanut A. J. JOKI. Helsinki 1953.
- DOLGIH = *Б. О. Долгих*, Происхождение нганасанов: Сибирский Этнограф. I. Москва—Лгрд. 1952. (Труды ИЭ. нов. сер. XVIII).
- DONNER 1923 = K. DONNER: Siperian samojedien keskuudessa. Helsinki 1923.
- DONNER 1933 = K. DONNER: Ethnological Notes about the Yenisey—Ostyak. Helsinki 1933. MSFOu. LXVI.
- DONNER, Sip. = K. DONNER: Siperia. Elämä ja entisyys. Helsinki 1933.
- DONNER—JOKI = Ketica. Materialien aus dem Ketischen oder Jenisseioestjasischen. Aufgezeichnet von K. DONNER. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1955. MSFOu. CVIII.
- HARVA 1933 = U. HARVA: Altain suvun uskonto. Helsinki 1933.
- HARVA 1948 = U. HARVA: Suomalaisten muinaisusko. Porvoo—Helsinki 1948.
- HOLMBERG 1915 = U. HOLMBERG (HARVA): Lappalaisten uskonto. Porvoo—Helsinki 1915.
- ISZLAVIN = *В. Иславин*: Самоеды в домашнем и общественном быту. Спб. 1847.
- ITKONEN = T. I. ITKONEN: Suomen lappalaiset I—II. Porvoo—Helsinki 1948.
- JaPi. = Языки и письменность народов Севера I. Москва—Лгрд. 1937.
- JOKI = A. J. JOKI: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. Helsinki 1952. MSFOu. CIII.

ilyetén osztályozásában persze sok más szempont is érvényesülhet (pl. az, hogy milyen jellegű, milyen hatalmú segítő szelleme van a varázslónak stb.), s ennek következtében teljesen egységes, minden sámánista népre egyaránt érvényes kategória-rendszert nem lehet felállítani.

- KLAPR. = J. KLAPROTH: Asia Polyglotta. Paris 1823.
 KUSELEVSZKIJ = Ю. И. Кушелевский: Сѣверный полюсь и земля Ялмалъ. Спб. 1868.
 LEHTISALO 1924 = T. LEHTISALO: Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden Helsinki 1924. MSFOu. LIII.
 LEHTISALO 1932 = T. LEHTISALO: Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Juraksamojeden. Oslo 1932. Instituttet for Sammenliggende Kulturforskning XVI.
 LEHTISALO 1936 = T. LEHTISALO: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Helsinki 1936. MSFOu. LXXII.
 NarSzib. = Народы Сибири. Szerk. М. Г. Левин—Л. П. Потапов. Москва—Лгрд. 1956.
 NEM.—DAN. 1881 = В. И. Немирович-Данченко, Мезенская тундра: Живописная Россія (Спб.) 1881. évf. очерк 3.
 NEM.—DAN. 1884 = В. И. Немирович-Данченко: Племена глухих угловъ. Спб. 1884.
 NIORADZE = G. NIORADZE: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart. 1925.
 OHLMARKS = A. OHLMARKS: Studien zum Problem des Schamanismus. Lund—Kopenhagen 1939.
 PAIS = PAIS DEZSÓ: Reg: A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Bp. 1949. MNyTK. 75.
 PALLAS = P. S. PALLAS: Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. III. StPetersburg 1776.
 PARK = W. Z. PARK: Shamanism in Western North America. Evanston—Chicago 1938.
 POPOV 1936 = А. А. Попов: Тавгийцы. Материалы по этнографии авамских и вадеевских тавгийцев. Москва—Лгрд. 1936. Труды Инст. АЭ. I. вып. 5.
 POPOV 1948 = А. А. Попов: Нганасаны. I. Москва—Лгрд. 1948. Труды ИЭ. нов. сер. III.
 PROKOFJEVA 1949 = Е. Д. Прокофьева, Костюм селькупского (остяко-самоедского) шамана: Сборник МАЭ. XI (1949).
 PROKOFJEVA 1951 = Е. Д. Прокофьева, Энецкий шаманский костюм: Сборник МАЭ. XIII (1951).
 RYCKOV = К. Рычков, Береговой год юраков: Записки Зап. Сиб. отд. имп. РГО. XXXVIII (1916).
 SCHRENCK = A. G. SCHRENCK: Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojeden zum Arktischen Uralgebirge II. Dorpat 1854.
 SzelkGt. = Г. Н. Прокофьев: Селькупская (остяко-самоедская) грамматика. Ленинград 1935.
 SZTARCEV = Г. А. Старцев: Самоеды (ненца). Историко-этнографическое исследование. Ленинград 1930. Инст. Нар. Севера.
 SZTYEPANOV = Степановъ: Енисейская губернія II. Спб. 1835.
 Vd. = T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki 1947. MSFOu. XC.
 VERBOV = Г. Д. Вербов: Диалект лесных ненцев. 1935. (Géppel irt kandidátusi disszertáció a leningrádi Институт Этнографии АН. könyvtárában.)
 VERESCSAGIN = В. Верещагин, Самойды: Звѣздочка. Журналъ для дѣтей старшего возраста VII. évf. (1848), 25. sz.
 Wb. = T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1956.
 ZUJEV = В. Ф. Зуев: Материалы по этнографии Сибири XVIII. века (1771—1772) S. a. rend.: Г. Д. Вербов. Москва—Лгрд. 1947.

A különböző kategóriákba tartozó sámánoknak sok helyütt külön elnevezésük van, és sok külsőséges megkülönböztető jel is elválasztja őket egymástól (pl. a sámánfelszerelés eltérései), nem is szólva társadalmi helyzetük, megbecsülésük egyenlőtlenségéről.¹

A következőkben nyelvészeti, de azt kiegészítőleg egyben néprajzi szempontból azt vizsgáljuk meg, hogy a szamojéd népeknél milyen mértékben ismeretes a sámánok osztályozása, s hogy melyek e kategorizálás nyelvi kifejezési formái. E célunkat a 'sámán' jelentésű szamojéd szavak és a velük kapcsolatban álló szócsaládok vizsgálatával próbáljuk elérni.²

I.1. A sámánok képességeik szerinti csoportosítása a szamojéd népek sámánizmusára vonatkozó forrásokból többé-kevésbé világosan kimutatható. V. VERESCSAGIN 1848-ben azt írja, a hogy a jurák sámánok, *tādibe-k* (*madube*) és segítő szellemeik, a *tādēptsu-k* (*madebyio*) között meg lehet különböztetni jó és rossz sámánokat, ill. segítő szellemeket (VERESCSAGIN 153).

ISZLAVIN 1847-ben megjelent közleménye pedig arról számol be, hogy nem mindenki lehet sámán, csak az „кому является Тадебции [ti. a segítő szellem — Н. Р.] и тогда избранный чувствуя въ себѣ призваніе, еще въ отроческомъ возрастѣ (даже и женщины) обращается къ опытному Тадибею,³ чтобы под руководствомъ его научиться шаманскому искусству.” (ISZLAVIN 109—10.)

SZTARCEV (123) is megemlíti, hogy a jurákok elképzelése szerint vannak jó és rossz, valamint erős és gyenge sámánok, aszerint, hogy mennyire képesek teljesíteni a rájuk bízott feladatokat. A jó sámánok nem halnak meg, hanem lelkük a holdban él majd tovább, a rosszak viszont még a földön elpusztulnak (SZTARCEV 123, 126—7).

Érdekes, hogy a jó és rossz sámánokról aránylag keveset olvashatunk a szamojédokra vonatkozó irodalomban. Az általános megállapításokon kívül fontos LEHTISALONnak az a közlése, hogy a jó és rossz sámánok közötti különbségtevésnek az elhunytakkal kapcsolatos hiedelmekben van nyoma. A jurá-

¹ A sámánok osztályozása nemcsak a szibériai népeknél található meg, hanem a szamojédoktól messze nyugatra vetődött lappoknál is. HOLMBERG írja, hogy a lapp *noita-k* (sámánok) közt számottevő különbségek lehetnek: az igazán erős sámán a legkülönbözőbb csodálatos dolgokat tudja végrehajtani, pl. izzó követ tart a kezében, tűzbe veti magát anélkül, hogy baja történnék (l. HOLMBERG 1915: 96—7). T. ITKONEN a lapp sámánoknak három kategóriájáról emlékezik meg: az elsőbe tartoznak azok, akik repülni is tudnak, a másodikba, akik erre ugyan nem képesek, de lelkük el tudja hagyni testüket, s valamely állatba költözhet át egy időre; végül a harmadikba azok sorolhatók akik a szó erejével varázsolnak. Vannak közöttük jó vagy rossz sámánok (ITKONEN 331—2). De nemcsak a szibériai, meg a lapp, hanem az indián sámánizmusban is feltehető a sámánok osztályozása. Sőt erről alaposan, részletesen tájékozódhatunk. A szibériai sámán-kategóriákat sajnálatos módon eddig nem tárgyalták olyan behatóan, mint éppen az indián sámánok kategóriáit. L. PARK 92—3, 100 kk. stb. (uo. részletes irodalom).

² Nem vizsgáljuk e helyütt azokat a hitéleti szavakat, melyek alapul szolgálhatnak ugyan 'sámán' varázsló, jós stb.' jel.-ű szavak kialakulására (pl. jur. O. *jiltsettä* 'losen'), de amelyeknek ilyen jellegű származékát nem ismerjük. Nem tárgyaljuk továbbá azokat a szavakat sem, amelyek képzésüknél és jelentésüknél fogva lehetnének éppen sámánra vonatkozó kifejezések, de használatuk inkább a keresztvén egyház tisztségviselőire terjed ki: pl. jur. CASTR. *hahedanuda* 'Priester ~ Wb. 180a: O. *χάεχεδανκυδα* 'Täufer'; Wb. 494b: U. *χάεχε μάδαν τóδαλμβάδα* 'Kirchendiener (»Heizer des Zelts des Geistes«)'; tavgi *koiku'sie*, jen. Ch. *kahafonde*; B. *kihofonde*, kam. *ābes* 'Priester' stb.

³ Az én kiemelésem — H. P.

kok szerint ugyanis az elhaltak az alvilág három különböző helyén laknak. A holtak lelkének az alvilágba vezetésekor a jó sámán a szerencsés túlvilági lakóhelyre vezeti a lelkeket, a rossz sámán a középső térségre vezérli, míg az egészen gonosz sámán az alvilág legrosszabb, kezdeti szakaszán hagyja őket (KSVK. II [1922], 99).

LEHTISALONAK a jurák mitológiáról írt munkájából is kiderül, hogy a jurák sámánok tudásuk szerint osztályozhatók, ám leírása az osztályozási rendszernek csak egy-két tagjára terjed ki: „Der unbedeutendste Zauberer ist der «Traumseher» und «der Seher», die die Waldjuraken «die aus dem Wurzelloch Schauenden» nennen. Der erstere sieht im Schlaf vergangene und zukünftige Ereignisse, der letztere sieht z. B., wenn ein Gast kommt, die Spuren vorher, beim Gelingen des Fanges die Augen des Glücks, d. i. die des Fisches, Renntieres u. a. Sie lesen und gewinnen Klarheit über gute und schlimme Dinge sowie darüber, wann ein jeder Geist Opfer wünscht, und auf Grund davon wirken sie als Opferpriester. Sie schlagen die Trommel nicht und sind zu so schweren Aufgaben wie die Zurückbringung des gestohlenen Schattens eines Kranken nicht geeignet.” (LEHTISALO 1924: 145; l. még NarSzib. 627.)

Ezt a képet kiegészítik G. N. PROKOFJEV közlései, melyeket E. D. PROKOFJEVA használt fel egyik munkájában. E szerint a bolsaja zemljai és jamali jurák sámánok a dob készítésekor leölt rénszarvas húsát annak az istenségnek áldozzák, amelynek a kategóriájába tartozik a sámán: A *видутана* (= jen.-szam. *бүдүтэдэ* l. alább) a legfelsőbb istennek *Num*-nak, a *дьяно* és a *самбана* (= jen.-szam. *саводэ*) a rossz szellemnek áldoznak (PROKOFJEVA 1951: 145). Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a közölt *дьяно* samánnevezés nyilván tévedésből szerepel jurák sámán neveként, hiszen hangalaki okokból ez semmi körülmények között sem lehet tundrai jurák forma. A szókezdő *d* ugyanis a jurák nyelv e nyelvjárásban ismeretlen: a közölt alak (*dano*) csak jeniszeji-szamojéd lehet.

1.2. Hasonló különbségek vannak a szelkup (osztják-szamojéd) sámánok között is: a tulajdonképpeni, igazi sámán az, aki isteni elrendelés folytán közvetítőként áll az emberek és a szellemvilág között, s ez mindig férfi. Vannak persze olyan férfiak és nők is, akik hivatásszerűen foglalkoznak jóslással vagy betegek gyógyításával, de ezek nem képesek az igazi sámán színvonalát, s egyben címét elérni (DONNER 1923: 143). Az idézett szerző másutt azt jegyzi meg, hogy a jóslás és hasonló feladatok az ún. kisebb sámánok hatáskörébe tartoznak (DONNER, Sip. 242).

A szelkup sámán-fokozatokról részletesebben tudósít PROKOFJEVA. Leírása szerint a sámánjelölt, midőn megkapta a dobverőt visszavonul egy üres sátorba, vagy elvonul a pusztá tundrára, szóval valamilyen elhagyatott, magányos helyen kezdi gyakorolni a dobolást és a sámánéneklés módját. Ez az az időszak, amikor a szellemekkel ismerkedik, s amikor „halandó ember”-ből (*кульль солькуп*) sámánná (*тэтыны*) lesz (PROKOFJEVA 1949: 338). A fiatal sámán ezután részletenként nyeri el teljes felszerelését: a verő után először a dobot, majd a mellvédőt (nagrudnyikot), azután a sámánköpenyt és csizmát, végül a sámán-sapkát és a botot (i. m. 341). A sapka elnyerése előtt világos és sötét sátorban (tehát tűz mellett és anélkül) egyaránt működhet. Miután azonban a legnagyobb sámáni fokozat jelvényét, a sapkát megkapta, tűz nélkül már nem varázsolhat (i. m. 338). E leírásból kiviláglik tehát, hogy a szelkup sámánok is különböző erejűek. Vannak híres, öreg, kitanult sámánok, akik

a teljes sámán öltözéket birtokolják, vannak fiatalabbak, „noviciusok”, akiknek felszerelésük korántsem teljes (i. m. 339).

1.3. A sámánok három kategóriára oszlása legvilágosabban a jéniszeji-szamojédoknál (enyeeceknél) jelentkezik. Itten a legmagasabb sámán kategóriát az ún. *бѣгомѣ* képviseli, aki az égben lakó szellemekkel érintkezik (külön sámánruhája, dobja, botja van). A középső fokozatba tartozó sámán neve jéniszeji-szamojédul *дьяно*: ez védelmezi az embereket a gonosz szellemek ellen (csak dobja van). Végül az utolsó a *саѣомѣ* kategóriája. Az idetartozóknak sem sámánruhájuk, sem dobjuk nincsen, s feladatuk az elhunytakkal való érintkezés, meg a temetési szertartásban való részvétel (PROKOFJEVA 1951: 126).

2.1. A jurákoknál a sámán általános neve *tādībe*. Ezt a szót már a XVIII. században ismerik: (ZUJEV 43, 46) *Tādīb*, (PALLAS 75) *Tadyb* 'Zauberer'. A szamojédokra vonatkozó későbbi leírásokban, jurák-szamojéd szójegyzékekben is gyakran említik ezt a szót: KLAPROTH (165) *Tādībei* 'Zauberpriester', SZTYEPANOV (II, 59) *Табѣду* [!], VERESCSAGIN (153) *māduβ, māduβy*, SCHRENCK (272) Arch. *tātibé, tādībē* 'Schaman, Zauberer', DUNYIN-GORK. (2) *māduβe*, RYCKOV (189) *tādabe*, KUSELEVSZKIJ (147) *māduβe* 'шаманъ', SPROGIS (145) *tād'ä-hiberi* 'Zauberer' (az utótag jelentése 'Mensch'), BUDENZ (351) Kan. *tādībe* 'jós, varázsló', REGULY (351) *tādībe* 'Zauberer', CASTRÉN *tādībea* 'Zauberer, Schaman'. LEHTISALO feljegyzései⁴: (Wb. 477b) O. *tādebē*, OP. Szj. U—C. *tādībe*, N. *tādīβ'ēä*, Nj. Lj. *tātšipeä*, Kisz. *tātšipeä* 'Zauberer, Schaman', Nj. *nie tātšipeä* 'Schamanin'. A mai nyenyec irodalmi nyelv ortográfiája szerint a szó így hangzik: (TER.) *madebja* 'шаман'.

E szó megfelelői ugyancsak 'Schaman, Zauberer' jelentésben megvannak a jéniszeji szamojédban, a szelkupban és a kamaszban is: s z a m J e n. (CASTR.) Ch. *tārebe*, B. *tādebe*, s z e l k. Kar. *tytebe*, *tytebel-gum*, B. Taz. *čuežebel-gum*, N. (?) *tutebe*, *tutebel-gum*, (PROKOFJEVA 1949: 338) *тэтыны*; k a m. *thārбу*, (DONN.) *t'ārбу*.⁵ Ez utóbbi szavakkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a jur. *-d-* ~szelk. *-t-* ~jen. B. *-d-*, Ch. *-r* megfelelés közönséges és szabályos. A kam.-ban szabályszerűen szóközépi *-d-* lenne várható, itt azonban a normálistól eltérő hangmegfeleléssel van dolgunk, mint a kam. *bera* ~ jur. *pād*, samT. *foadai* 'Sack' esetében. A szóeleji képviselőt a szelkup *č-* esetében nem meglepő. A szelkup adatok egynémelyikében jelentkező szóvégi *-l* gyakori névszóképzője e nyelvnek. E képzőtől függetlenül a 'sámán' jel.-ű szavak valamennyi szamojéd nyelvben képzett szónak látszanak. A szóvégi *-peä*, *-be* stb. elemet ui. azzal a nom. deverb. (és denom.) képzővel azonosíthatjuk, amely megvan pl. a jur. *sūdabe* 'riesenhafter Geist' (<: *sūda-rtš* 'pfeifen'), samJen. *kābe* 'tot' (<: *kā-ro* 'sterben'), szelk. *kūbie* 'tot' (<: *ku-ak* 'sterben'), *ile-be-l* 'ausgelebt' (<: *ilá-η* 'leben'), kam. *ku-bé* 'tot' (<: *khū-lām* 'sterben') stb. szavakban (l. LEHTISALO 1936 : 257—8).

Ha a *tādībe* szóban és családjában e *-be* nom. deverb. (ill. bizonyos értelemben participium perfectum) képzőt véljük felfedezni, akkor a szó etimológiájának megvilágításához is közelebb juthatunk. Az alapszót, melyből a

⁴ LEHTISALO adatait egyszerűsített átírásban közlöm.

⁵ Mint a későbbiekből is látható esetleg idevonhatjuk a tavgi-szamojéd (POPOV 1936: 100) *tuoptatā* 'a sámán segéde' szót is. L. a 4.2. pontban.

'sámán' jel-ű *tādībe* alakult, nem tudjuk kimutatni, de annak egy származékát láthatjuk a rénszarvas-tenyésztés terminológiája körébe eső egyik jurák szóban. Ez a szó: (Wb. 477) O. *tādarā* 'brünstig, geil sein' (Tier, Vogel); h a l b v e r r ü c k t s e i n',⁶ OP. 'brünstig sein, sich begatten (von Renttieren; auch von dem Koitus der Menschen. . .)', O. *tādarāmbada tī* 'brünstiges Renttier', T. *tādaββī* 'halb verrückt',⁶ Kisz. *tātmaĵ* 'von der Begattung erschöpft'.

A *tādarā* igében a *-rā* augm. deverb. képző mutatkozik, vö. O. *sēdorā* augm. <: *sēdā* 'nähen'; O. *numrā* 'hochmütig sein' <: vö. Lj. *nu'maš* id. stb. (LEHTISALO 1936: 189). Az önmagában ma már ki nem mutatható **tādā*-tő ezek szerint valaha általában a felingereltség, elrélvülés, extázis állapotát jelölhette, s ebből alakult a *-*p*- elemű képzővel, eredetileg 'révült', 'extázisba jutott' jelentéssel a 'sámán' szó. Az alapszó kiveszett, legalábbis nem tudjuk adatolni, *-rā* képzős származéka azonban a félbolondság, kergeség állapotának, ill. a réntartás szókinésében a sexuális felhevültségre jutott állat állapotának jelzésére vált használatossá. Jelentéstani szempontból nincsen nehézség ebben a magyarázatban: a révülés, az extátikus állapot — a sámán tevékenységének ez a legfontosabb vonása — könnyen válhatott a sámán elnevezésének alapjává, s a révülésnek egy más természetű kábultságra — jelen esetben pl. sexuális felhevültségre — vonatkoztatása ugyancsak érthető, és nem meglepő.⁷ Az ige 'halb verrückt sein' jelentése is önként adódik a 'révülni' jelentésből.

Hangalaki probléma sincs az általam előadott magyarázattal kapcsolatban. Az ige szóközépi *-d*-jével szemben a 'sámán' jelentésű jurák szóban ugyan szóközépi *-d-* (*-δ-*) hangot találunk (ennek az erdei nyelvjárásokban szabályosan *-tš-* felel meg). A jurák *-d-* (~ erdei *-tš-*) azonban — miként a hasonló jelenségek tömege — a palatális magánhangzó előtti helyzettel magyarázandó (vö. O. *χilttarā* 'vornübergebeugt sein' ~ *χiltterš* 'sich herabbeugen'; O. *pidā* 'scheren' ~ *pit t'emme* 'Eigentumsmarke'; O. *ηjdā* 'aufhängen' ~ *ηjdōš* 'Henkel' stb. Wb. 185b, 387b, 34).

2.1.1. A *tādībe* nemcsak a 'sámán' általános megnevezése a jurákban, hanem a sámánizmus terminológiájának több tagja sarjadt ki belőle. E szó származéka pl. a 'varázsolni' jel-ű ige: (DUNYIN-GORK. 2) *mađebmenĵu* 'шаманить', (TÉR.) *mađebmenĵo (cš)* 'шаманить, колдовать, ворожить', (CASTR.) *tādīebtlenudm, tādīebtlenudm* 'ich zaubere', (Wb. 478a) O. *tādēptšēnkō*, Szj. *tādēptēnkō* 'schamanisieren', Nj. *tātšipeāt!* 'schamanisiere!', Kisz. *tātšipeātĵa* 'er schamanisiert', meg a 'varázsló segítő szelleme' jel-ű szó: (VERESCSAGIN 159) *mađebĵio* 'духи, подчиненные Нуму', (SCHRENCK 273) *tādēbzo* 'Geist', (CASTR.) *tādīebtu, tādīebtu, tādīebcu, tādīebco* 'dienender Geist des Schamans', (Wb. 478a) O. *tādēptsū*, Szj. *tādēiptšō*, U—C. *tādēptso*, Sjo. *tādēbtšō*, Nj. *tātšipeāptšū* 'helfender Geist des Zaubers'. A 'sámánének' egyik elnevezése is ezzel a szóval függ össze: (Wb. 187a) Nj. *tātšipātmae* [= nom. actionis] *kĵinnapts* 'Zauberlied' (szósz. 'varázslás ének'), ill. összetételként saját feljegyzésem szerint: BZ. *tādībe zō* 'шаманская песня'. A 'vmivé válást' jelentő

⁶ Az én kiemelésem. — H. P.

⁷ Analógia gyanánt arra hivatkozhatunk, hogy PAIS DEZSÓ szerint (PAIS 13) a m. *rěj, rév, reg* szók a varázslatos kábulation kívül más jellegű kábult állapotot, pl. az ital mámorát is jelenthették, s e jelentés feltevésével kapcsolja PAIS a szócsaládkhoz a m. *részeg* szót.

-mma- denom. igeképzővel: (Wb. 478a) Sz. *tātšipiemmas* '(er) wurde ein Schaman'.

2.1.2. A jurák *tādibe* szóval, mint utótaggal alkotott szókapcsolatok a különböző kategóriájú sámánok megnevezésére szolgálnak.

Az „erős”, „hatalmas” sámán megnevezésére az alábbi kifejezések használatosak: (Wb. 400b) Nj. *χattas tātšipeū* 'kraftvoller Zauberer' (vö. *χattas* ~ O. *satta* 'kräftig')⁸; (Wb. 70b) Szj. *βēdūttana tādibe* 'Zauberer, der in anderen Welten umherwandert'. A *βēdūttanna* jelző az O. Szj. *βi* 'das Wandern des Zauberers in anderen Welten' -d- tövű (vö. genSg. *βīdan*) szóból, ill. ennek egy igei származékából ered. A *βēdūttanna* jelzőben ugyanis egy felteendő **βēdūtta* igének a jurákban gyakori -na képzős jelenidejű participiumával van dolgunk.⁹ A kifejezés jelentése tehát 'a másvilágon bolyongó sámán' (ill. a 9. jegyzetben mondottak figyelembevételével 'testét vagdosó sámán'). A jur. **βēdūtta* igének egyébként szabályszerű megfelelője a jen.-szam. *budto-* tö, melynek -de képzős jelenidejű participiuma: *budtode* (*бυδmodə*) a jenszeji szamojédok legmagasabbrendű sámánját jelöli.

Valószínűleg a legfelső kategóriájú sámánra vonatkozhatott a P. *ηīt-teama* 'Zauberergreis' is, valamint nyelvjárási változatai. Ma azonban főleg más jelentésben használatos, s ezért a későbbiekben külön tárgyaljuk (l. 4.1. pont).

Ugyancsak az erős, hatalmas sámánt jelöli az alábbi két kifejezés: (Wb. 477b) OP. *sīddeñā* 'tārānna tādibe' 'Zauberer, der sowohl im Himmel als in der Erde wohnende helfende Geister hat' és *nū-ūññān* 'tārānna tādibe' 'Zauberer, dessen helfende Geister im Himmel wohnen'. A két kifejezés szószerinti fordítása: 'kétfelé [ti. az égi és a földi szellemekhez egyaránt] ugró sámán', ill. 'égbe ugró sámán' (l. még LEHTISALO: JSFOu. XLIV/4, 21—2). E kifejezések megmagyarázásához egy kis kitérőt kell tennünk.

PROKOFJEVA (1951 : 147) számol be arról, hogy a jen.-szam. legfelső kategóriájú sámánoknak (*бυδmodə*) két dobjuk van: az egyikkel a „felső világ” szellemeit idézik (ennek neve *нано педду* = 'égi dob'), a másikkal az „alsó világ” szellemeit idézik (*дыяно педду* = 'földi dob'). Az utóbbi egyben a középső kategóriájú sámán (*дыяно*) eszköze is, aki az „alsó világ” szellemeivel érintkezik, de sem neki, sem a legalsóbb kategóriába tartozó *саводə*-nek nem lehet *нано педду*-je, azaz a „felső szellemvilág megidézésére szolgáló dobja”.

Ebből a leírásból megérthetjük, miért nevezik a jurákok nagy képességű sámánjaikat „égbe ugrónak”, ill. „kétfelé ugrónak”. Nyilvánvaló, hogy ez a két kifejezés a legmagasabb kategóriájú sámánokra vonatkozik, akiknek

⁸ A megfelelő tundrai jurák kifejezést megtaláltam egy még a háború előtt viaszhengerre fölvelt, jelenleg Leningrádban őrzött, s DRÓSZEGI VILMOSTÓL magnetofon-szalagra átjásztott jurák sámánének (1402 B. sz.) két egymásután következő sorában: *satta, ηuli* 'satta, satta tādibōβ | ηarka ηarka tādibōβ 'erős, nagyon erős, erős sámán! | nagy, nagy sámán!'. Az említett viaszhengerek Leningrád ostroma alatt majdnem teljesen tönkre mentek, s a jurák szövegek megfejtése V. L e d k o v fiatal jurák költőnek, a Herzen Intézet hallgatójának köszönhető. A sámánének fenti sorát az ő általa leírt jurák szövegnek és a magnetofonszalagon levő éneknek az egybevetésével jegyeztem le.

⁹ A *βi* szó nemcsak a másvilágon való vándorlás műszava lehetett. Mint erdei jurák megfelelőjének (P. *βuj*) jelentése mutatja — 'das Schneiden des eigenen Leibes in schadloser Weise (vom Zauberer)' — olyan szóval állunk szemben, mely a felső kategóriába tartozó sámán csodálatos, ésszel fel nem érhető képességeit jelöli.

hatalmukban áll, hogy az égi, ill. az égi és a földi, földalatti szellemekkel egyaránt érintkezzenek.

A jeneszeji szamojéd analógia alapján feltehetjük, hogy az ottani *дьяно* középső kategóriájának megfelelő elnevezés a jurák (Wb. 477b) OP. *ǰānīān-tārānna tāđībe* 'Zauberer, dessen helfende Geister in der Erde, unter der Erde wohnen', szósz. 'a földbe (a föld alá) ugró sámán'.

Valószínűleg az alsó kategóriát jelöli a (Wb. 196a) Nj. *kōmpūrtae taťsīpeā* 'Wahrsager, der alles weiss', szósz. '(mindent) kitaláló sámán' (vö. Nj. *kōś*, O. *χōś* 'finden').

2.2. PROKOFJEVA szerint (1951 : 145) az alsó kategóriájú sámán fogalmára használatos a jurák *самбана* szó is. PROKOFJEVA ezt PROKOFJEVRE hivatkozással a BZ. és Jam. nyj.-ból említi a legalacsonyabbrendű jeneszeji-szamojéd sámánkategória, a *casodə* megfelelőjeként. Feladatkörét az alábbiakban határozza meg: '... шаман, присутствовавший на похоронах, совершавший обряд погребения, проважавший душу умершего в загробный мир. . .' (i. m. 338, 3. jegyz.). A szó LEHTISALO szerint (Wb. 406a) így hangzik: O. *sāmpanna* 'Zauberer, der die Schattenseele des Verstorbenen mit Liedern unter Begleitung der Zaubertrommel in die Unterwelt führt', OP. *sāmpanna tāđībe* 'Zauberer, der ein Jahr nach dem Tode die Angehörigen des Verstorbenen in der Weise reinigt, dass diese wieder auf der Jagd und beim Fischfang Glück haben'. A *sāmpanna* egy igen elterjedt és kiterjedt hitéleti műszó a jurO. *sāmpā*, Kisz. *χāmpaš* ige jelenidejű igeneve. Az ige jelentése: 'die Schattenseele des Verstorbenen mit Liedern unter Begleitung der Zaubertrommel in die Unterwelt führen'.

Itt említendőek meg az OP. U—C. *sāmpadanna*, 'wer unter Begleitung der Zaubertrommel Zauberlieder singt', Szjo. *sāmpadanna χūβ'eri* id. adatok is, melyek ugyancsak jelenidejű melléknévi igenevek a (vö. T.) *sāmbadā* 'Zauberlieder unter Begleitung der Zaubertrommel singen' igéből (vö. még REG. *sambedanū* 'hexen').

PROKOFJEVÁNAK az a megállapítása, hogy e szó az alsó kategóriájú sámánt jelöli, részben PROKOFJEV idézett közlésén, részben pedig azon alapul, hogy etimológiai megfelelője a jen.-szam. *casodə* szintén az alsó kategóriájú sámán jelzésére szolgál. Miként a jen. *casodə*, a jur. *sāmpanna* is a holtak világával való érintkezéssel foglalkozik (l. még erre: NarSzib. 628). A különbség kettejük között abban látható, hogy az előbbinek nincsen dobja, az utóbbinak van, s annak a hangja mellett vezeti el a halott lelkét az alvilágba (l. LEHTISALO 1924 : 131—5). Ha tehát a jur. *sāmpanna* és a jen. *casodə* lényegében egyező kategória is, megkülönböztetendő a legalacsonyabb rendű varázslófélektől, a jurák álomlátók csoportjától.

2.2.1. A *sāmpā* igéből származnak még az alábbi kifejezések: O. *sāmpadaps*, T. *sāmbadaps* 'Zauberlied', (PROKOFJEVA 1951 : 127) *самбуру* 'шаманская парка', (CASTRÉN 1853 : 192), *Samburtsja* id., (RUCSKOV 189) *sāmbutōrsē* 'шаманить', (NEM-DAN. 1881 : 103 és 1884 : 77) *самбадава* 'таинство тадибея', ill. 'кудесничанье тадибеев'.

A szócsalád a tavgi kivételével valamennyi szamojéd nyelvben ismeretes: jen.-szam. (PROKOFJEVA 1951 : 126) *casodə* 'a legalacsonyabb kategóriájú sámán', (CASTR.) Ch. *sabu-rināro*, B. *sabu-deṇado* 'zaubern' ~ szelkup Kar. B. Taz *sumba-ŋ* 'singen, zaubern'; Taz *sumbe-del-gum* 'Zauberer', K. Cs.

sombe-rnan 'zaubern'; *somberi-gum* 'Zauberer', (PROKOFJEV: UngJb. XI, 477) Taz *zūmbitil kup* 'der Schamane', (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумбитиль куп* 'шаманский человек' stb. ~ kam. (CASTR.) *sāma-lam* 'zaubern', (DONN.) *sāmo-lām, sāmā-lām* 'schamanieren' stb. A szócsalád eredetére l. HAJDÚ: NyK. LVI, 53 kk.

2.3. A jurák varázslók, sámánok közt a legelső helyet foglalják el az álomlátók, akiknek összetett elnevezéseiben utótagként nem is a *tādiibe*, hanem az 'ember' jel.-ű szó fordul elő, s ebből következtethetőleg a sámán fogalomkörének tulajdonképpen csak a perifériájába tartoznak: (Wb. 145—6) Nj. *jüttjissämmi nieššēä* 'Zauberer, der nur aus dem Traum wahrsagt', és *jüttjirtae nieššēä* 'Zauberer, der aus dem Traum wahrsagt'. A *jüttjissämmi* melléknév a Nj. *jüttj* 'Schlaf, Traum' szó *-sämmi* nom. possessoris képzős alakja (~ tundrai *-saβäei*; erdei VERBOV 57: *-samej*: pl. *tj* 'олень': *tjesamej* 'оленья имеющий'). Az első kifejezés tehát szószerint 'álmas [ti. akinek álmai vannak, álomlátó] ember'. A második kifejezés igei származék. Az augm. O. *jūdērtš* 'traumen' (<: O. *jūdē* id.) igének megfelelő Nj. augmentatív **jüttjirs* inf. nem mutatható ki a szótárakban, de a *jüttjirtae* szóban ennek az augm. képzős 'álmodni' jel.-ű igének jelenidejű participiumát kell látnunk: 'álmodozó ember'.

E két utóbbi elnevezés szinonimája az a kifejezés, melyet LEHTISALO a legjelentéktelenebb „sámán” erdei jurák neveként említ (LEHTISALO 1924 : 145): (Wb. 54b) Nj. *βēnnuj šī nieššēä* 'Mensch, der durch ein Wurzelloch sieht' [szósz. 'gyökér-lyuk ember'], vö. még: *βānnu šimnae χinnjirnae* 'er sieht durch ein Wurzelloch (sagt man von einem Menschen, der im Traum od. dank seinem Scharfblick wahrsagen versteht od. von übernatürlichen Dingen weiss)' [szósz. 'gyökérlyukon át néz']. A kifejezés magyarázata abban rejlik, hogy a jurákok hite szerint a rossz, alvilági szellemek a föld alatt, egyesek a fák gyökérzete alatt laknak (pl. *pārñē*: LEHTISALO 1924 : 41—2).

2.4. Nem tartozik a szoros értelemben vett sámánnevekhez a most következő két szó, melyek a sámán segédét jelentik. Mégis tárgyalnunk kell őket, mert a sámán segédének fontos szerepe van a szertartásokon, s ő maga is lehet kisebb képességű sámán (CASTRÉN 1853 : 193; CASTR.—JOKI 138), bár ezt a szerepet más is elláthatja. Feladatához tartozik, hogy a szertartás megkezdése előtt a tűz fölé tartsa a sámándobot (a bőr így megfeszül, s a dob hangja erőteljesebb lesz). Az ő hivatása, hogy a sámán által énekelt, olykor értelmetlen szöveget a hallgatóságnak megismételje, mintegy tolmácsolja, s midőn a sámán extázisba jut, ő dobol tovább, mert e nélkül a sámán lelke nem juthatna vissza testébe¹⁰ (LEHTISALO 1924 : 153—5 és uő.: JSFOu. XLVIII/2, 12; PROKOFJEVA 1951 : 148—9; CASTRÉN—JOKI 138; a tavgi-szam. sámán segédére vö. POPOV 1936 : 100).

A sámán segédének megnevezésére használatos két szó: (Wb. 376) OP. *βēllēj* 'Gehilfe des Zauberers, der den Gesang des letzteren wiederholt', és (PROK. 1951 : 148) *мельмана* 'помощник шамана', ill. (Wb. 482) O. *tjēlttanškōda*, Szj., Szjo. *tjēl'ttanškōda* 'wer die letzten Worte des Sängers oder Sagnerzahlers wiederholt, wenn dieser von Zeit zu Zeit innehält'.

¹⁰ Hasonló funkciója volt a lapp sámán segédének is. OLSEN szerint a sámán segéde az elrévült varázslót kelti életre: megkeresi a varázsló lelkét, utána megy a hegyek belsejébe, tavak alá, s onnét hozza vissza (HOLMBERG 1915: 105—6).

Az elsőként említett elnevezés az uráli eredetű O. Sj. *pěllē*, OP. *pěllē* 'Hälfte, Stück' szó -j képzős származéka. A 'Hälfte' jel.-ű szónak ugyancsak -j képzős származéka a sámán segédén kívül azt a rénszarvast is jelöli, amely — kettős fogatban — a vezér-rén mellett (vagyis jobboldalt) — hármas-, négyes-, ötös- vagy hatos-fogatban — a baloldali vezér-réntől legszélre jobboldalt van befogva, ill. amelyik általában a vezér-rén mellett, vagyis tőle jobbra áll: OP. *pěllēj* stb. 'das Renntier ganz rechts im Gespann; auch überhaupt ein Renntier, das neben das Lenkrenntier angespannt wird'. „Dieses Wort bedeutet im Jurakischen auch überhaupt ein Gespannrenntier, das kein Lenkrenntier ist" (LEHTISALO 1932 : 23), vö. még (Wb. 376b) T. *ħabortta ħaerħam' pěllējñāβ* 'das Elchbeinartige (Renntiernamen) spannte ich als Seitenrenntier an'. Ezenkívül azonban ugyanezen -j képzős szó, ill. ennek -kko kicsinyítő képzős továbbbi származéka még a sátor üres, bal felét is jelentheti: (Wb. 376b) O. *nūde pěllēi nānna parkkaši' ħāmti'* 'seine Söhne sitzen nackt auf der leeren linken Seite des Zeltes', O. *pěllēikku*, OP. *pěllēikku*, Sj. *pěllēikku* stb. 'leere (nicht mit einem Bett versehene) linke Seite des Zeltes'. Tudnunk kell ui., hogy a szamojéd sátort a tűzhely, ill. a tűzhely fölött vonuló két vasrúd, mely az üstkar felfüggesztésére szolgál, két részre felezi, s ezek közül a bejárattól jobbra eső rész a fontosabb. A fekvőhelyek általában ezen az oldalon vannak, a másik rész üres. Előfordul azonban, hogy a sátorban két család lakik, s a baloldal is ugyanolyan berendezésű, mint a jobboldal. A tekintélyesebb család, a gazda családja azonban ekkor is a jobb oldalt foglalja el, a sátor kevésbé megtisztelő bal fele pedig a „társbérlő"-nek marad (I. POPOV 1948: 84—7, 79 és NarSzib. 618—9).

Mindezekben az esetekben az elnevezés úgy alakult a 'Hälfte' jel.-ű szóból, hogy a megnevezendő fogalmi kategóriát egy fölé rendelt s vele szorosan egybetartozó kategória kiegészítő részének, alkotó elemének fogták fel. A tűzhely által kettéosztott sátor jobb, fontosabb részének velejáró, de alárendelt része a másik fél, a sátor baloldali területe. A befogott szánban a jobboldali legszélő rén egységet alkot a vezér-rénnel, de alá is van rendelve neki. Ez különben a rének befogási módjából is látható: a szán ülésének a két szélső deszkájához ui. a szántalp felgömbülő végén át egy-egy korong van oda-szíjazva, s e korong lyukain át fűzik be a szabadon futó istrángot, melynek egyik vége a vezér-rén, a másik vége pedig a szélső (ill. hármas-, négyes-, ötösfogat esetén a legszélő) rén hámovéhez van erősítve: a két állatnak tehát egyforma erővel kell húznia, hogy az istráng a helyén maradjon. Ha kettőnél több rént fognak be a szán elé, akkor a két szélső rén közötti rénszarvasok a két oldalsó korong közt húzódó istrángdarabra külön, e célra felszerelt korongokhoz vannak erősítve (LEHTISALO 1932 : 120 és 14., 15., 16. ábra és VASZILJEVIC-SZOVÉTN. 1951/1, 68—9). A rénfogat két fix pontja tehát a két szélső rén. Ezek közül természetesen a baloldali, a vezér-rén a fontosabb (ezzel irányítják hajtás közben a fogatot), a másik inkább segítője, kiegészítője, képletesen mintegy a fele amannak.

Ilyen elnevezések láttán nem meglepő, hogy a sámán segédét is a 'fél' szó származékával jelölik, hiszen a sámánkodásban a két személy olyannyira egységet alkot, hogy a segéd nélkül nem lenne tökéletes a sámán munkája. Az e típusú elnevezésekben ugyanaz a szemlélet nyilvánul meg, mint a magyar R. *fél*, mai *feleség* 'uxor' szóban, melynek alapja az, hogy a magyar a házaspárt két *fél*-ből álló egységnek tekintette.

A sámán segédének másik elnevezése a *тельмана* 'помощник шамана', az (Wb. 481—2) O. *tělltā* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden

Schamanen oder des Sagenerzählers wiederholen (singend, wenn es sich um ein Lied handelt), der Wiederholer des Sängers oder Sagenerzählers sein' ige jelenidejű igeneve. Ennek az ige nek másik igenévi származéka: a *tělttaŋkōda* és említett változata. Ez az elnevezés, mint értelmezései mutatják, nemcsak a sámán segédére vonatkozik, s nem kizárólag a sámánizmus terminológiája körébe tartozik.¹¹

3.1. A *jeniszeji-szamojéd* sámánok, mint már mondtuk három kategóriába sorolhatók (I. PROKOFJEVA 1951 : 126). A *бyдmодэ* a menyeyei szellemekkel áll kapcsolatban, s teljes sámánfelszerelése (ruhája, dobja, dobverője, botja) van. Az elnevezés a jur. *βēdūtanna* etimológiai megfelelője: ugyancsak *-de* képzős jelenidejű participium.

A középső kategória képviselője a *дьяно*. Ez oltalmazza az embereket a rossz szellemektől: működésének egyetlen eszköze a dob. A *дьяно*-val azonos típust képviselhet a jurák OP. *jānñān tārānna tāđibe* 'a föld mélyébe ugró sámán'. A jen. *дьяно*, valamint a jur. kifejezés 1. tagja etimológiailag azonos tőből fakadnak, ti. a jur. *jā* 'Land, Erde' ~ jen. Ch. *jā*, B. *da* 'Erde, Stelle' szóból (vö. még szelk. N. *ču*, B. Jel. *tū* stb. 'Ton, Erde'; kam. *du* 'Land, Erde' stb.). Míg azonban a jur. *jānñā* (~*t*-vel kezdődő szó előtt: *jānñān*) a *jā* 'Erde' és a *nā* 'felé' névutó összetétele, a jen. *đano* a *da* szóból a *-nō* melléknévképzővel alakult (vö. Ch. *fionō* 'der äussere' <: *fio* 'das äussere'; *teinō* 'das oben befindliche' <: *te'i* id.: LEHTISALO 1936 : 123).

A sámán alsó kategóriájába tartozó *casodэ* jelenidejű igenévről ugyancsak volt már szó az eddigiek során. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy CASTRÉN adataiból egy Ch. B. *sabu-* 'zaubern' jel-ű igető következtethető ki, a PROKOFJEVA közölte sámán-elnevezés viszont *caso-* igetőre mutat. Ez az eltérés érthetővé válik, ha rámutatunk arra, hogy a *jeniszeji-szamojéd* karásina-i nyelvjárásában, néhány DONNER gyűjtötte példában CASTRÉN Ch. és B. intervokális *-b*-jének *-w*-felel meg: jen. CASTR. *āba* ~ DONN. K. *āba* ~ *āβa* 'Schneehuhn'; CASTR. *ēba* ~ DONN. K. *ewwa* 'Kopf'; CASTR. *tābu* 'Haarwurzel' ~ DONN. K. *tāwu* 'kurzes Renntierhaar'; CASTR. *tubae* ~ DONN. K. *tuwvaj* 'Finger' (I. JSFOU. LVIII/1, 12—5). PROKOFJEVA *jeniszeji-szamojéd* adatainak közelebbi forrását, nyelvjárási hovartartozását nem ismerjük, de a közölt szavak egynémelyike más téren is árul el egyezést a DONNER által lejegyzett néhány K. szóval (pl. *пазэ* 'шаманская парка' ~ CASTR. *fagge*, vö. CASTR. *fē* 'Baum' ~ DONN. K. *pē*; *недду* 'бубен' ~ CASTR. *fēdi* ~ DONN. K. *ppeđi* stb.).

3.2. A három jen.-szam. sámán-elnevezés vizsgálata azt mutatja, hogy a terminológia itt kiforrottabb, egymástól jobban elkülönülő kategóriákra mutat, mint a jurákoknál. A megfelelő jurák elnevezések jelzős összetételek, melyeknek utótagja általában a 'sámán' jel-ű *tāđibe* szó. A jen.-szam.-ban megvan ugyan az utóbbinak az etimológiai megfelelője (Ch. *tārebe*, B. *tādebe*, SZTYEPANOV 59: *Тарыбы*), s feltehetőleg itt is a sámán általános, kategóriáktól

¹¹ E szó szinonimája a Sz. *täeptakkōtae* az énekstrófák ismétlőjét jelenti: "wer die letzten Worte des Sängers oder Sagenerzählers wiederholt, wenn dieser nach einige Zeit innehält" (Wb. 480b). Lehetséges, hogy ezt az igenevet helyenként a sámán segédére is alkalmazzák, legalábbis erre következtethetünk a képzés alapjául szolgáló ige jelentéséből: P. *täeptas* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden Schamanen ... wiederholen' (uo).

független megjelölésére szolgált, az újabb források mégsem idézik mint a 'sámán' nevét. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a szó kezdetben jelzett szóként is használatos volt a *будтоде; дьяно* és *саводе* jelzők mellett. A **budtode tādebe* 'másvilágon vándorló sámán', 'magát vagdaló sámán', **đanō tādebe* 'földi sámán', **savode tādebe* 'elholtakat az alsó világba bűvölő sámán' jelzős kapcsolatokból jelentéstapadással a jelzett szó jelentése a jelző jelentésébe át-sugárzott, s így jött létre a 'sámán' fogalom megnevezésére három új szó.

4.1. A sámán megjelölésére a tavgi-szamojédban CASTRÉN szerint a *d-tővű ŋa'* (gen. *ŋadan*) 'Schaman' szó használatos (ebből: *ŋatadandem, ŋatada-seam* 'zaubern', *ŋatadandatem* 'ich bin im Begriff zu zaubern', *ŋatadafeatem* 'ich gehe zaubern', *ŋatadaŋantendem* 'ich will zaubern', *ŋatadak'em* 'ich fing an zu zaubern'. РОПОВ (1936 : 83) viszont *ŋida* többesszámnak ítéhető¹² alakban említi a sámán nevét („По возрениями тавгийцев, шаманы — *ŋda* являются представителями и защитниками всех *ŋā* от действий злых божеств и духов. От них зависит счастье и благополучие всех тавгийцев”). A *ŋa'* és a *ŋida* összetartozása kétségtelen, s a vokalizmus szempontjából olyan viszonyban állanak, mint CASTR. *samu* 'Mütze', *anai* 'aufs Neue noch' szavai РОПОВ (1948 : 115, 15) *šimu* (*šьmu*) 'шапка', *anija* (*аньја*) 'первый' adataival.

E szó eredetével eddig nem foglalkoztak. Hangtani okokból nem lehet azonos a jur. *ŋā* 'unterirdischer Totengeist', jen. *ŋā* 'Gott' (~tavgi *ŋua* 'Gott') szavakkal, de jelentésanilag sem lenne meggyőző egy ilyen magyarázat.

A szó eredetére a szomszédos, nem szamojéd nyelvekben sem kapunk felvilágosítást, de hangalakja is olyan, hogy eredeti szamojéd szónak látszik. Éppen ezért felvethetjük azt a gondolatot, hogy a tavgi *ŋā'* (: *ŋida*) az elhalt, és segítő szellemmé vált jurák sámán *ŋitterma* névvel függ össze. Vö. jurák (CASTR.) *ŋytarma, itarma* 'Geist; Schaman nach dem Tode' (Wb. 35a) O. OP. T. *ŋitterma* 'Totenpuppe, die man nach dem Tode eines Greises anfertigt (O.), Totenpuppe, die der Zauberer aus einem Stück Holz von dem Sarg eines gestorbenen Zauberers anfertigt und dessen Angehörigen gibt, damit sie sie 5—6 Jahre aufbewahren (OP., T.)', Oksz., U—C. *itterma* 'Kopf des Zauberers, der früher nach dessen Tod genommen, angekleidet und aufbewahrt wurde (Oksz.), ein in aller Zeit aufbewahrter «šaitan» (U—C.)', Szjo. *itterma βēško* 'aus einem Stück Holz von Sarg eines gestorbenen Zauberergreises in der Gestalt eines Menschen geschnitzte und bekleidete Puppe, die als *tādeptšō* aufbewahrt wurde', Sz. *ŋittermae* 'ergrauter alter Mann', P. *ŋitteama* 'Zauberergreis',¹³ *ŋitteamaŋ ŋāeiβan aī* 'aus Holz gefertigte und in dem unzertrennt abgezogenen Fell eines kleinen Renntierkalbs¹⁴ aufbewahrte Figur eines Renntierbullen, die der Sohn des Zauberers nach dem Tod seines Vaters herstellt (wörtl. Schädel des Zauberergreises)'.

¹² A többesszámban tkp. hangszalagzárra kellene végződnie a szónak. Ebben az esetben azonban számolhatunk azzal, hogy a teljes tőhöz járó többesjel (hangszalagzár) jelölése elmaradt. A tavgi—szamojéd nyelvjárásokra igen hézagos ismereteink vannak, s így az is meglehet, hogy ez az alak olyan egyszámú nyelvjárási változatot mutat, mely a szó eredetibb alakját őrizte meg. Az orosz szövegvkörnyezet — ahol az adat előfordul — mégis inkább többesi alakra utal.

¹³ Az én kiemelésem. — H. P.

¹⁴ Itt nyilván a sámán állatalakjára való célzással van dolgunk.

A *ņitterma*-val kapcsolatos hiedelmekre l. CASTRÉN 1853 : 264, CASTRÉN — JOKI 184 és LEHTISALO 1924 : 141—2.

E szónak a tavgi *na'* (*ņida*)-hoz kapcsolása már csak azért is valószínű, mert az erdei-jurák puri nyelvjárásból a 'Zauberergreis' jelentés is kimutatható, s így nagyon valószínű, hogy ez a szó eredetileg a jurákban is 'öreg sámán' (= nagy, tudós sámán) jelentésben volt ismeretes.

A jurák és a tavgi szó egybekapcsolása következtében a *ņitterma* szóvégi *-rma* elemét elhomályosult képzőnek kell tekintenünk, miképp az O. *Vintšērme* 'Rauschbeere' (Wb. 235a) ~ CASTR. *lyndermea* vagy az O. Šj. *ņedarma* 'grosser Weg' <: *ņēda* (Wb. 322) esetében.

A tavgi *na'* : *ņida* és a jur. **ņitte(rma)* feltehetőleg igen tekintélyes "fősámánt" nevezhetett meg. Erre mutat POPOV idézett leírása a tavgi sámánról, s nem utolsó sorban a jurák szavak jelentése: nemcsak a 'Zauberergreis', hanem az is, hogy olyan sámán armását jelölik a szóval, aki holta után tisztetben részesült, sőt segítő szellemmé vált. Ez pedig csak a nagy tisztetben álló, híres sámánok esetében lehetséges.¹⁵

A tavgi-szamojédokra vonatkozó szegényes anyag nem teszi lehetővé, hogy a sámánok egyéb kategóriáiról szólhassunk. A sámánoknak a környező népeknél való osztályozása, és a sámánizmusnak a tavgi-szamojédok közti fejlettsége azonban megengedi azt a feltevést, hogy a sámán-kategóriák létezésével elméletileg itt is számoljunk.

Ennek a feltevésnek a bizonyítékát láthatjuk B. O. DOLGIN egyik leírásában, mely szerint D j u f a g e K o s z t y e r k i n a a húszas évek „legnagyobb nganaszán sámánja” volt (Kratkie Szooobsz. IE. XIII [1951], 9).

Viszont tanácstalanul állunk DOLGINnak egy másik helyen közölt adatával szemben, mely szerint lenne a tavgiban egy *нзо* 'шаман' jelentésű szó (DOLGIN 44).¹⁶ Vajon itten egy a *na'*-tól független szóval van dolgunk? Aligha hihető. Inkább arra gondolhatunk, hogy e szónak egy eltorzult, fonetikailag pontatlan lejegyzése áll előttünk.

4.2. A sámán segédét a tavgi-szamojédok *tuoptatā*-nak nevezik. A. A. РОРОВ írja: „При камланиях всегда должен быть подпевающий помощник *tuoptatā*. Без него ни один шаман не камляет, он является ближайшим направляющим спутником шамана” (РОРОВ 1936 : 100).

A *tuoptatā* szó magyarázatát kétféleképpen is meg lehet kísérelni. Származtathatjuk egy 'az ének (sámánének) utolsó sorait megismételni' jelentésű, de a tavgi-szamojédban forrásaink szerint nem ismert igéből, melynek erdei-jurák megfelelőjét a puri nyelvjárásból idézhetjük: (Wb. 480b) P. *täeiptäs* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden Schamanen oder des Sagenzählers wiederholen (diese pflegen stets nach einiger Zeit innezuhalten,

¹⁵ Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a ket (jeniszeji-osztják) mitológia egész sereg jó szellemet tart nyilván. Közéjük tartoznak a hősök (*bataj* ~ *batar*, DONNER — JOKI: *bogotpyl*), akik hitük szerint valaha mind élő emberek voltak. Ezeknek egy csoportját alkotják azok a nagy, csodatevő sámánok, akik holtuk után jó szellemekké váltak. Közülük legtiszteltebb egy *doh* nevű (l. ANUCSIN 7). Vö. még DONNER (1933: 93): „*dōy* is the name of an old hero, who is also called the first YO shaman”. (L. még DONNER — JOKI 36—7). — A tungúz, jakut, burját és altaji török sámánoknak is egyik fő segítő szelleme az elhalt sámánélőd lelke, s ezeket egyes helyeken ki is faragják, felöltöztetik, éppúgy, mint a jurákok a *ņitterma*-t (l. HARVA 1933: 305 kk., OHLMARKS 175). Az elhalt sámán képmását a jukagirok is állandóan magukkal vitték (DOLGIN 78).

¹⁶ Ebből eredezteti a szerző a *нгомде* nemzetségnevet. Feltevése nem meggyőző.

wobei der neben ihnen sitzende Gehilfe, der «Dolmetscher», die letzten Worte wiederholt, und zwar singend, wenn es sich um ein Lied handelt), vö. még: Lj. Sz. *täeptät!* 'sei der Wiederholer', Kisz. *täeptaxart'* id. Az erdei jurák ige jelenidejű igeneve az ismétlő énekest jelöli: Sz. *täeptakkötta* 'wer die letzten Worte des Sängers oder Sagenzählers wiederholt'. A tavgi *tuoptatā*-nak e szóval való egybevetése jelentéstani szempontból kifogástalan: a sámán segédét gyakran nevezik el ilyen jelentésű szóval (l. jur. *тельмана* 2.4. pont).

A jurák és tavgi szavak egyeztetésének van ugyan egy kis hangtani nehézsége. A jurák elsősztótagi *äe* diftongusnak a tavgiban *oi*, *oai*, *ae*, *ai*, néha *a* szokott megfelelni (jur. *näeβ* 'Freiwerber' ~ tavgi *noibi*; jur. *χäεχε* 'Geist' ~ tavgi *koika*; jur. *näe* 'Fuss' ~ tavgi *noai*; jur. *χäεββα* 'Knochenmark' ~ tavgi *koaimu*; jur. *päebi* 'dunkel' ~ tavgi *faemei*; jur. *näeββα* 'Kopf' ~ tavgi *naewua*, *naiwua*; jur. *näept* 'Kopf, Haar' ~ tavgi *näbta* stb.), a mi példánkban viszont jur. *äe* ~ tavgi *uo* viszonyt találunk, amely szokatlan, s melyhez hasonlót legfeljebb a jur. *täeββā* 'ankommen; erreichen' ~ tavgi *tuaro* (Sg. 1. sz. *tu'am*) 'kommen' esetében látunk (ez utóbbiban azonban az *u* létrejötté nyilvánvalóan az eltűnt szóbeljeji bilabiális mássalhangzó számlájára irandó).

A tavgi szót másrészt a jurák *tādībe* szó családjával is rokonságba állíthatjuk (~ jen. *tärebe*, szelk. *tytebe*, kam. *thärbu*).

Ha a 2.1. pontban feltett **täda-* igetöbblől indulunk ki, akkor feltűnhet a *-t*-, *-d*- eleme hiánya a tavgi *tuoptatā* szóban; melynek tulajdonképpen meg kellene itt is lennie. Vannak azonban olyan példák, amelyek tanúsága szerint a szóbeljeji magánhangzóközti *-d*- egyes esetekben a tavgiban kieshet. Pl. jur. *χādī* 'Fichte' (~ szamJen. Ch. *kari*, B. *kadi* ~ szelk. *kāde* stb. ~ kam. *ko'd*) ~ szamT. *ku'a* 'Tanne'; szelk. Kar. *sātaŋ*, KO. K. NP. *sādaruŋ* 'waten' ~ szamT. *suārum*; szamJen. Ch. *kūri*, B. *kude* 'Löffel' ~ szamT. *kui*; jur. *βāda* 'Wort' ~ szamT. *buadu* id., de: > *buafandum*, *buakiem* 'sprechen'.

Az első szótág vokalizmusát illetőleg megállapítható, jghogy a jurák *ā*-nak a tavgiban *a*-n, és *o*-n kívül gyakran *u*, *ua* is megfelel: jur. *χāpt* 'Ochs' ~ tavgi *kuabtā'a*; jur. *mādartš* 'bellen' ~ tavgi *mutārum*; jur. *χāsaββα* 'Mann' ~ tavgi *kuajūmu*; jur. *χānnā* 'tragen' ~ tavgi *kuanda'ama*; jur. *maranka* 'Moorbrombeere' ~ tavgi *mura'ka*; jur. *χādī* 'Fichte' ~ tavgi *ku'a* stb.

A *tādībe* (jen. *tärebe*, szelk. *tytebe* stb.) szónak megfelelő szórész tehát a tavgiban **tuop-* lehetne, s így számolnunk kell azzal, hogy a *tuoptatā* alakulat egy feltehető **tuopta-* igésített töből képzett nomen. A *-tā* képző *-t*- eleme a *-tua*- adj. denom. és partic. präs. képző (LEHTISALO 1936 : 320, 281—2) *-t* elemével lehet azonos.

Joggal vethetjük fel azt a kérdést, hogy vajon a *tuoptatā* régen jelölte-e magát a sámánt, és hogyan vált ebből a sámán segédének kifejezőjévé? Véleményem szerint a sámánt a tavgiban legfeljebb e szó **tuop(s)* része, ill. az ennek megfelelő hajdani forma (**tudop*) jelenthette. Ez a sámán-jelölő szó bizonyos okoknál fogva (pl. tabuszó lehetett) átadta helyét egy másik elnevezésnek, s csak igei származékában élt tovább (**tuopta-*), melynek *-tā* képzős alakulata régen talán a *kuajūmu* 'Mensch' szóval alkotott, varázsló ember' jel.-ű összetételt. Ezt az összetételt talán a kisebb képességű varázsló, jós stb. megnevezésére használták, s ezen a fokon keresztül jelentéstapadással önállósult a *tuoptatā* szó, majd pedig később a sámán segédének kifejezésére süllyedt.

A fenti két magyarázat közül az első talán természetesebbnek látszik, de a másik is védhető, s ezért dönteni egyik javára sem tudok.

5. A szelkup sámánt általában (PROKOFJEVA 1949 : 338) *тэтыны-нак*, (SzelkGr. 128) *тэдьвь-нек* (о: *тэдьвь*) hívják (~ CASTR. Kar. *tytebe*, *tytebel-gum* stb., l. fennebb: 2.1.), melyről a jurák *tādibe*-vel kapcsolatban már szóltunk.

A sámán másik szelkup neve: (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумпытыль куп 'шаманский человек'*, (PROKOFJEV: UngJb. XI, 477) *Таз зумвѣтѣл' куп 'der Schamane'*, (SzelkGr. 54, 109) *зумвѣтѣл' (о: зумвѣтѣл') гур 'шаманский человек'*, (CASTR.) *Таз sumbedel-gum 'Zauberer'*. Ezek a (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумпыко, сомпыко* 'шаманить в светлом чуме' azaz 'világos sátorban (tehát tűz mellett) varázsolni' jel-ű ige jelenidejű participiumai (l. i. h. és SzelkGr. 54).¹⁷

A sámán harmadik nevéként PROKOFJEVA (1949 : 338) még a *қамытырыль куп 'шаманящий человек'* kifejezést is említi, mely szintén jelenidejű participium a *қамытырқо* igéből 'камлать в темном чуме', vagyis 'sötét sátorban (tűz nélkül) varázsolni'.

E kifejezések háttérének megrajzolásához föltétlen szükséges emlékeznünk arra, hogy a szelkup sámán fokozatosan nyeri el felszerelését, s hogy a sámán-sapka elnyeréséig tűz mellett és tűz nélkül (világos és sötét sátorban) egyaránt végezheti mesterségét. A sámán-sapkát, tehát a legmagasabb sámán fokozatot elért sámán azonban már csak tűz mellett sámánkodhat (PROKOFJEVA 1949 : 338). A fenti két kifejezés a tűz mellett és a tűz nélkül varázsló sámánt jelöli meg, de értékelést a sámán kategóriáját illetően csak annyiban tartalmaz, hogy a sámán sapkát elnyert, tudós, öreg sámán csak *зумвѣтѣл' гур* lehet, míg ezt a fokozatot el nem ért fiatalabb társai a *зумвѣтѣл' гур* és a *гамитѣрѣл' гур* nevet egyaránt viselhetik. Számukra ui. a „sötét” és „világos” sátorban való sámánkodás egyaránt megengedett.

Mindehhez még azt lehetne hozzáfűzni, hogy PROKOFJEV szerint a sötét sátorban való sámánkodás abban különbözik a világos sátorban végrehajtotttól, hogy a sámán az előbbinél *д о б н ѣ л к ѹ л* varázsol (SzelkGr. 123). A két módszer illusztrálására idézhetjük PROKOFJEV szövegeiből az alábbi mondatot: *јатва чѣлѣт зумва, рѣт қамитѣрнѣ, гамитѣрмѣ ај зумва* 'Йомпа днем шаманит (с бубном), ночью шаманит (без бубна), шаманит (без бубна) и шаманит (с бубном)' (SzelkGr. 108).

A *гамитѣрго* ige eredete ismeretlen, de *gam*-része meglepően emlékeztet a szibériai török nyelvekben meglevő *kam* 'sámán' szóra, mely egyebekben a sámánkodást jelentő or. *камание* szó forrása is (НАРВА 1933 : 299). A szelk. *gam-*, *qap-* tő a fenti igenek a *қаншум, қаншин* 'колотушка' (= 'dobverő') szóval való egybevetésével mutatható ki (PROKOFJEVA 1949 : 337).

A fenti három elnevezésen kívül még egy negyedik 'Zauberer, Priester' jel-ű szót közöl CASTRÉN és PÁPAI KÁROLY: (CASTR.) N. *kēdehul-gup, kēdehul-*

¹⁷ Az ige különböző származékaira vö.: *zumvta* (о: *zumvtā*) 'песнь'; *lōzi-irat zumvtāsā nilēk zumvārtēvta* '... чорта-старика напевом так распевая...'; *zumvārtēvta* 'распевае' <: *zumvārtē-го* 'напевать, распевать' stb. (SzelkGr. 126, 106, s l. még uo. 99, 107). A *сомпыль* melléknév a sámán felszerelését jelölő szavakban gyakran előfordul: *с. ұқы* 'шаманская шапка', *с. порқы* 'шаманская парка', *с. кита* 'шаманская сабля' (PROKOFJEVA 1949: 359, 370, 338). — PROKOFJEV hangjelölésének egyes betűit itt, és a következőkben a szakirodalomban megszokottabb jelekkel helyettesítem: pl. *ь, ѣ = i, æ = ā, ә = ā, л = l*.

gup, ill. (PÁPAI K.: NYK. LIV, 162) *khödzsüi-γupp* 'шаманъ', melynek első tagja a (CASTR.) *kèdežak* (sg. 1. sz.) 'zaubern' [a -ča ~ -ža perfectiv képzőre vö. *gondalečak* (sg. 1. sz.) <: *gonpalgo* 'собраться спать' JaPi 113], ill. a *kèd* 'Zauberweisheit' szóval függ össze (második tagja az 'ember' jel.-ű szó).

A szelk. *kèd* eredetével eddig tudtommal nem foglalkoztak. Ezt az utóbbi szót PROKOFJEV *kət̃* (ϑ: *kət̃i*) alakban közli 'мудренность; фокыс' jelentéssel (SzelkGr. 114), s lehetségesnek tarthatjuk, hogy ugyane tőből alakult a *kət̃go* (ϑ: *kət̃igo*) 'сказать' ige, melyet CASTRÉN N. *kadap*, KO. K. *kānnau* (-nn- < *tn-), FO. *kannam*, Kar. *ketam*, NP. *katnam*, B. Taz. *kètam*, *kètejam*, Taz. *ketendam*, *kettetam* (frequ.) stb. DONNER Тым *ket-* 'sagen, sprechen' alakban közöl, s mely a jur. O. (Wb. 185a) *χēt̃ā* 'erzählen, sagen', és esetleg a lappL. *keottu-* 'erzählen' megfelelője (l. LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 133 és űő.: LII, 156, valamint HAJDÚ: NYK. LVII, 259).

Ez a sámán-név leginkább olyan személyre vonatkozhat, aki jóslással foglalkozik, vagyis az alsó kategóriákba tartozó "varázslót" jelentheti.

A szelkup sámánelnevezések vizsgálata során nem lehetett határozottan kimutatni, hogy az egyes elnevezések mely kategóriáknak felelnek meg, s hogy éles határok vannak-e az egyes kategóriák között. Az elnevezések így is arra mutatnak, hogy bizonyos különbségtevással használják őket, s ezért feltehető, hogy a kategóriák nyelvi nyomait láthatjuk bennük. A nem teljes kép természetesen az anyag hiányosságával is magyarázható.

6. A k a m a s z sámán-nevekről ugyancsak keveset tudunk. A rég, szamojéd elnevezés — mint már láttuk — itt is megvan: CASTR. *thārbu*, DONN. *tārba*, *tārbu* 'Zauberer, Schaman', *tārbin* v. *tārbin p'āra* 'Pelz des Zauberers'.¹⁸

Hogy a kamasz sámánokról csak ennyit tudunk mondani az azzal magyarázható, hogy sámánjaik, varázslóik már századunk elején nem voltak. Legutolsó kutatójuk KAI DONNER már egyetlenegy sem talált az akkor mintegy 50 főt számláló kamasz töredék között (DONNER 1923 : 250).

7. Az eddigiek azt mutatják, hogy a sámánoknak képességeik szerinti osztályozása a szamojédok körében ismert volt. Az egyes osztályokat és a hozzájuk tartozó elnevezéseket a túloldali táblázatban összegezhettük.

E táblázatból a fentebb kifejtettek áttekintéseként azt láthatjuk, hogy a sámán-kategóriák közötti határok nem mindig élesek, merevek, s hogy bizonyos nyelvekben (tavgi, kamasz) a kategóriák nem is mutathatók ki. Ez utóbbi egyrészt a sámánizmus pusztulásával (kamasz), másrészt a hiányos anyaggal (tavgi) magyarázható. Hogy a sámán-elnevezésekre vonatkozó anyag új gyűjtésekkel bővíthető lenne, az a jurák sámánnevek gazdagságából is következik. Ha a tavgi, vagy a szelkup nyelvből legalább annyi szótári és szöveganyagunk lenne, mint a jurákból, akkor táblázatunkban az e nyelveknek megfelelő hasábok is bizonyára jobban megtelnének sámán-elnevezésekkel.

A sámánok közti különbségek a jensiszeji-szamojédban jelentkeznek leghatározottabban: itt az egyes kategóriákba tartozó sámánok nemcsak feladatkörükben különböznek egymástól, hanem öltözetükben, sőt általában sámánfelszerelésükben is nagy különbségek mutatkoznak.

¹⁸ A CASTRÉN szójegyzékében feltüntetett másik 'Schaman' jel.-ű szó (*khöwü*) — mint JOKI (200) rámutat csak sajtóhiba folytán jutott e jelentéshez. A szó jelentése helyesen 'Schaum'.

	jurák	jeniszeji- szám.	tavgi-szam.	szelkup	kam.
általános (össze- foglaló) elnevezés	<i>tad'ibe</i>	<i>tyrebe</i>	[?R. *tuop- tuoptatā]	<i>tetipi</i>	<i>thārbu</i>
I. erős (csoda- tevő) sámánok	<i>βēduttanna tād'ibe</i> <i>šī'Lehā' tārānna t.</i> <i>nū, āhā' „ „</i> <i>χattae t.</i> [<i>ηitterma</i>]	<i>budtode</i>	<i>ηa'</i>	<i>sumpūt' qup</i> ↑ <i>qamūt'ir' qup</i>	
II. közepes erejű sámánok	<i>jāhā' tārānna t.</i> ↑ <i>sāmpanna (t.)</i>	<i>dano</i>			
III. kis sámánok	<i>kompūrta t.</i> ↓	<i>sawode</i>		<i>kēdehul-qup</i> ↓	
IV. álomlátók, jósok	<i>jütt'issimmē hiesšēä</i> <i>jütt'irtae „</i> <i>βēnnuj šī „</i>				

Annak ellenére, hogy a jurákban az egyes kategóriákra vonatkoztatható elnevezések aránylag nagy számban állíthatók össze, a kategóriák közötti különbségek mégsem olyan határozottak, mint a jeniszeji-szamojédban. Ebben szerepe van annak, hogy a jurák sámánok különböző fokozatai külsőleg, ruházat és felszerelés alapján nem különböztethetők meg egymástól. Századunk folyamán ugyanis a jurákoknál a sámánruha lassan megszűnt a sámáni hivatás jelképe lenni, s egyben a sámánok befolyása is erősen csökkent.

A szamojéd (= jurák) sámánruháról már a XVIII. században közöltek hiteles leírásokat (ZUJEV 46, PALLAS 75, 78). VERESCSAGIN 1848-ban még úgy tájékoztat (153), hogy a sámánt ruhája alapján meg lehet különböztetni a közönséges szamojédoktól. 1855-ben részletesen tárgyalja a Mezeny környéki jurákszamojéd sámán-viseletet VENJAMIN arhimandrita (Veszt. R. Geogr. Obscs. 1855 : 118), s CASTRÉN is arról tudósít, hogy a jurák sámánnak külön ruhája van (CASTRÉN 1853 : 192—3, CASTRÉN—JOKI 138). LEHTISALO (1924 : 147) azonban már így nyilatkozik: „Bei den Juraksamojeden habe ich nicht so vollständige Zaubereranzüge gesehen wie sie sich bei vielen östlicheren sibirischen Völkern finden”. Szerinte talán leginkább a sámánsapka (és természetesen a dob) az, ami még hozzátartozik a sámán ötözkéhez, felszereléséhez. L. GEIGENREICH is azt írja a kanini jurákokról (SzovSzev. 1930/4, 26—7), hogy sámánjaiknak külön ruhájuk nincsen. Ugyanakkor azonban SZTARCEV (129—30) akképp informál, hogy a Bolsaja Zemlján és a Jamal félszigeten még található sámánruha. Ebben a fogalmazásban persze az is benne van, hogy a külön sámánruha már ritka.

A sámánruha lassú eltűnésével¹⁹ a sámánok befolyása is egyre csökken. Nemcsak GEIGENREICH leírásából tudjuk, hogy a sámánoknak nincs különösebb befolyásuk a kanini jurákokra (i. h.), hanem SZTARCEV megfigyelése szerint is a jurákok másképp viszonylanak a sámánokhoz, mint osztják szomszédaik: nem keresik fel őket oly gyakran, s ha egy jóslatuk nem válik be, nagyot zuhan tekintélyük. A jurákoknak ez a magatartása nyilatkozik meg abban a véleményükben, mely szerint nagy sámán már nem található közöttük, vagy legalábbis már csak igen ritkán (i. h.).

LEHTISALO (1924 : 166) szerint: „Bei einigen Samojuden ist der Glaube an die Geister und die Furcht vor den Zauberern sehr gering; wir haben es hier also mit einer ähnlichen Erscheinung wie der verschiedenen Einstellung zur Religion bei entwickelteren Völkern zu tun. Im allgemeinen herrschte unter den Samojuden allgemeines Bedauern darüber, dass es nicht mehr so gute Zauberer gebe als die Vorväter waren.” Sőt, LEHTISALO szerint, még az erdei jurákok közt is oly nagy a gyanakvás, hogy a betegre ráolvasó sámán csak akkor kap honoráriumot, ha a beteg meg is gyógyul a kezeléstől (i. h.).

A jurák sámánok tekintélyének alászállásával magyarázható, hogy a jurákok a jeniszeji-szamojéd sámánokat a sajátjaikénál nagyobbra tartják. A jeniszeji-szamojédok viszont — bár itt a sámánok tekintélye nagy, és osztályozásuk rendszere is sokáig megőrződött — a saját sámánjaiknál még hatalmasabbaknak, erősebbnek tartják a ket és szelkup sámánokat, s különleges esetekben ezekhez fordulnak (PROKOFJEVA 1951 : 126. l. 2. jegyzet).²⁰

A jeniszeji- és tavgi szamojédoknál, valamint a szelkupoknál a sámánoknak sokkal nagyobb tekintélyük van, és a sámánruha sem ment ki annyira a divatból, mint a jurákoknál. Ehhez hozzátartozik, hogy a sámánfelszerelést részletenként, képességeik fejlődésével lépést tartva nyerik el. Határozottan így van ez a szelkupoknál, ahol a sámán előbb a dobverőt, azután a dobot, majd a mellvédőt, a sámánruhát és csizmát s legvégül a sámánsapkát és botot nyeri el (l. PROKOFJEVA 1949 : 341),²¹ s erre mutat, hogy a jeniszeji szamojédoknál a három sámánkategória külsőleg is megkülönböztethető: teljes sámán felszerelése csak a *budtode*-nak van stb. (PROKOFJEVA 1951 : 126). A tavgi-szamojéd sámánokra és sámán öltözékre vonatkozólag sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan részletes leírás, mint a többi szamojéd népére.

A megvizsgált nyelvi anyag egy másik tanulsága gyanánt az tűnhet a szemünkbe, hogy a szamojéd nyelveknek van egy közös sámán elnevezésük (*tādibe* típus), amely mind az öt szamojéd nyelvből kimutatható, vagyis a sámánizmus ősi voltát hirdeti. Ennek ellenére mégis az a benyomásunk, hogy ez a szó a legtöbb szamojéd nyelvben aránylag kevéssé, ill. csak igen általános

¹⁹ A sámánruha háttérbe szorulása nemcsak a jurákoknál figyelhető meg: ma már sem az obi-ugoroknál, sem a lappoknál nem található (KARJALAINEN 553—4 és HOLMBERG 1915: 111), de egyébként is: „Generally, shaman costumes are beginning to decline everywhere, — írja HOLMBERG (AÜFA. I/2, 9) — although the belief in shamanism still prevails”. Majd azt a megfigyelést közli, hogy először a sámánkesztyű és csizma tűnik el a sámán viseletéből, s legtovább pedig a köpeny és a fejviselet tartja magát (i. m. 10). „The other magic instruments, such as the drum, would seem to have been more essential to the shaman, and their use has therefore been able to survive that of the costumes” (i. m. 9 és HARVA 1933: 332; l. még uő: KSVK. II (1922), 109).

²⁰ A mai állapotokról e tekintetben nincsen értesülésünk.

²¹ A keteknél is három sámánkategória van, s felszerelésüket ezek is meghatározott sorrendben (dobverő, homlokszalag, mellvédő, csizma, kesztyű, dob új verővel, bot, köpeny és sámánkorona, második bot) nyerik el (ANUCSIN 33).

értelemben használatos, s helyette más, nagyrészt amannál újabb keletkezési elnevezéseket használnak. E jelenség megítélésében két dolgot kell szem előtt tartanunk, nevezetesen azt, hogy a különböző kategóriájú sámánok megnevezésére új nevekre volt szükség, s ezt rendszerint újonnan alkotott szavakkal, vagy a 'sámán' szó elé tett jelzőkkel érték el (melyek persze jelentéstapadás útján később már egymagukban is jelölhették a megfelelő sámánt), másrészt pedig azt, hogy egyes esetekben a tabunak is szerepe lehetett az ősi szamojéd 'sámán' jel.-ű szó visszaszorulásában. Ilyen tabu-jelenségeket nemcsak az állatneveknél figyelhetünk meg, hanem a sámánkodás eszközeinek megnevezésében is.

Például a 'sámándob' elnevezéseit említhetjük. A szamojéd nyelvekben a sámánolásnak erre a legfontosabb eszközére közös szó van: jur. (Wb. 378—9) O. *pēntšēr*, Lj. *pienseär* 'Zaubertrommel' stb.; jen. (CASTR.) *fedi* (gen. Ch. *fediđo*, B. *fediđo*), (PROKOFJEVA 1951: 146) *neđu*, (DONN.: JSFOu. LVIII/1, 13) K. Ch. *pedi*, *pēdi*; tavgi (CASTR.) *feandir* id.; szelkup (CASTR.) K. Cs. FO. *pöner* id. és 'Violine', (DONNER: MSFOu. XLIX, III) Тум *pəngər*, Csa. *pəggər* stb. 'besonderes samO. Musikinstrument'; kam. (CASTR.) *phiri*, (DONN.) *p'ēri* 'Zaubertrommel' (I. DONNER: i. h.). Ez a szó azonban aránylag ritkán használatos. Mellette — különösen a sámán énekekben — gyakran még egészen más kifejezésekkel is illetik a sámándobot. Pl. (PROKOFJEVA 1951: 146) jur. *xapв нын* (helyesen: *нгын* — Н. Р.) 'лиственничный лук' (= vörösfenyő íj) ~ jen. *камо иддо* id.; jur. *нув' нын* (= *нгын*) ~ jen. *на иддо* 'небесный лук' (= égi íj); jur. *минутя ня* 'выгнутое дерево' (= hajlított fa); jur. *xapв пуд талома'ав* 'лиственничный покрытый обруч' (= befedett vörösfenyő abroncs) stb.

LEHTISALO jurák szövegei teljes mértékben alátámasztják ezt a megfigyelést. Az itt közölt sámánénekekben a dob nevekét gyakran fordulnak elő 'íj-fa', 'éneklő íj-fa', 'kétszer hét kávacsapos',²² 'éneklő vörösfenyő' jelentésű kifejezések. Pl. OP. *ηηηη-pāmīi* *χηννυκκād* 'Sänger meines Bogenholzes' [ti. a szellemek], *ηηηη-pāmīi* *χηννυκκād* 'Mein Bogenholz zu schlagen begann ich', *ηηηη-pāmīi* *χηννυκκād* 'Sein Bogenholz nahm er in seine Hand', *χηννυκκād* *ηηηη-pāmīi* 'Mein singendes Bogenholz', *σιδδε σιβ χäεηηορōττα* *τιχιντα* *πένναββζ* 'Die mit zwei(mal) sieben Rahmenzapfen Versehene ist ganz glatt gespannt', *σιδδε σιβ χäεηηορōττα* *νάμπα* 'die mit zwei(mal) sieben Zapfen Versehene (d. h. die Zaubertrommel) in der Hand haltend' stb. (Vd. 477, 484, 485, 503, 500, 496), vö. még T. *χαρέττα* *χηννōττα* *χάρβ* *πάμη* 'mein selbstsingender Lärchenbaum' (Wb. 166 b).

LEHTISALO abból a körülményből, hogy a dob rendes neve (*pēntšēr*) helyett gyakran az 'íj', 'íj-fa' szó szerepel, messzemenő következtetéseket von le. Ez a jelenség szerinte arra mutat, hogy a sámándob használata a szamojédoknál (valamint azoknál a finnugor népeknél, ahol megvan, ill. megvolt) másodlagos, s hogy kezdetben a sámán varázsló eszköze az íj volt, mellyel a szellemeket elhárította. Ezzel kapcsolatban említi, hogy a sámán a halott hozzátartozóinak kis íjat és nyilat ad „megtisztításuk” után, hogy a vadász-szerencse visszatérjen hozzájuk. A szertartás során azután ezt az íjat a *šimsi-*

²² Ti. a dob kávájának külső részén kiugró csapokat (= O. *χäεηορ'* Wb. 180b) ékelnek be a fába, hogy a bőr jobban megfeszüljön (I. LEHTISALO 1924: 149 és PROKOFJEVA 1951: 146).

rúd²³ körül több irányban kilövi, hogy ezzel is fenyegetse a szellemeket (LEHTISALO: JSFOu. XLIV/4, 23—4).

Az íjnak és a nyílnak kétségtelenül van szerepe a finn mitológiában: ha valaki nyilat lő egy emberről készített képmásra, akkor az illetőt ezzel megrontja (HARVA 1948 : 251). A koltta-lappok között is megvan az a nézet, hogy a varázsló olyan nyilat tud kilőni, amely a közeledőket megbetegíti. Sőt régen, egyes helyeken ha útnak indultak, varázsnnyilat küldtek előre, hogy útközben bajuk ne történjék (ITKONEN II, 344—5). HARVA másutt is említ egy régebbi tudósítást, mely szerint, ha a lapp meg akarja rontani egy közel vagy távol levő ellenségét, akkor rénszarvból egy kis íjat készít, s nyilakat is hozzá. Ugyanakkor ellensége képmását is elkészíti, s a nyilat a megsebesítendő testrészre lövi. HARVA azonban ugyanitt azt is kimutatja, hogy ez a lapp szokás a terminológiából ítélve skandináv eredetű. A lappok ui. ezt a varázsnnyilat *gand*, v. *dirri* néven nevezik, s ezek a skand. *gandr* 'varázshot', ill. *dirri* 'varázsnnyíl' szavakból erednek, amelyekhez a skandinávoknál is az előbb leírthoz hasonló babonás eljárások fűződnek (HOLMBERG 1915 : 109).

Ha ezt a lapp hiedelmet nem is tartanánk skandináv eredetűnek, akkor sem következnek belőle, meg a hozzá hasonló szamojéd eljárásból, hogy az íj mint varázsló eszköz megelőzte a dobot.

Az ilyenfajta hiedelmekben mindössze a rontásnak, ill. a várható rontás elleni védekezésnek egyik módját kell látnunk a sok közül, de sem ezek a példák, sem a sámándobnak a jurákból adatolt 'íj-fa' fedőnevei nem teszik szükségessé, hogy a dob előtti elsődleges varázsló-eszközt az íj-ban lássuk.

HARVA (1933 : 356) is rámutat arra, hogy LEHTISALO feltevése értelmében a dobot kezdetben csak szelleműzésre, riasztásra használhatták volna. Ez pedig nem valószínű, hiszen a dob legfontosabb funkciója, hogy a sámán általa éppen segítő szellemeivel kerüljön kapcsolatba.

A dobnak fentebb említett fedőnevei (vörös fenyő íj, égi íj, íj-fa, éneklő íj-fa, hajlított fa éneklő fa, befedett vörösfenyő abroncs (kétszer hét kávacsapos), a maguk rendszerében vizsgálva arról tanúskodnak, hogy ezek a fedőnevek a megnevezendő tabu tárgynak bizonyos tulajdonságai, jellegzetességei alapján keletkeztek. A sámándobnak jellegzetes tulajdonsága, hogy vörösfenyőből van, hogy kávacsapjai vannak, hogy hangot ad, hogy befedett, hajlított és abroncs alakú, s éppen ilyen jellegzetességnek számíthatjuk az íjhoz való hasonlóságát is, hiszen mindkettő hajlított fa,²⁴ s anyaguk is egyező (vörösfenyő). Ezek szerint a jurák sámándob 'íj-fa' stb. elnevezését ugyanolyan, a tárgyra jellemző fedőnévnek tarthatjuk, mint amilyenek pl. a farkas 'négy lábú vadállat', 'rén-ölő', 'hosszú fark', 'farkas' stb. elnevezései.

A sámándobbal kapcsolatban említett példák láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy a 'sámán' fogalmára tabuisztikus okokból is több elnevezés keletkezhetett a szamojédok között.

Hozzáfűzhetjük az eddig elmondottakhoz még azt, hogy KARJALAINEN is feltűnőnek tartja az osztják és vogul sámán elnevezések változatosságát. Különösnek találja, hogy e fontos funkciójú egyénnek nincsen az egész osztják

²³ A *šimsi* a sátorban a bejárattal szemben felállított függőleges rúd, mely a tűzhely felett vonul, s az üstkar felfüggesztésére szolgáló vasrudak egyik végének rögzítésére szolgál. A *šimsi* egyben a szamojéd mitológiának szent tárgya.

²⁴ A HARVÁTÓL LEÍRT LAPP „varázs-íj” rajza (HOLMBERG 1915: 109) is egy szinte szabályos körívre emlékeztet.

területen egységes neve. A régi fgr. elnevezés (~ fi. *noita*) csak a voguloknál található meg (vog. *naït*), de emellett itt is egész sor egyéb, valószínűleg kései, helyi elnevezés jelentkezik (vogT. *sātəp-kum* 'javas ember', É. L. *pupj' kāsana χum* 'istent, bálványt idéző férfi' stb.). Az osztjakoknál a legáltalánosabb, majdnem mindenütt ismert elnevezés a K. *tšəpən* 'varázslat' előtagot tartalmazó szókapcsolat (*tšəpənəŋ-χoi* 'varázsló', V. *tšipənəŋ-kū* 'jvasember' stb.)²⁵ Elterjedt még a *tərtəŋ-χoi* 'jós, tudós', a V. Vj. *jol* '(nagy és kis) varázsló', Trj. *mūltə-kō* 'imádkozó férfi', É. *semvōjaŋ-χo* 'látó ember' stb. (KARJALAINEN 551). Az obi-ugor sámánnevek első tekintetre nem sorolhatók egymástól élesen elkülönülő kategóriákba, s ez bizonyára a sámánizmus hanyatlásával is összefüggésben áll, vagyis azzal, hogy a tulajdonképpeni sámánok helyett már inkább csak különféle jósaik, álomlátóik, javasaik vannak. Hasonló képet mutat a lapp sámánizmus is, ahol — noha a sámán 3 kategóriája megkülönböztethető, de ezen kívül — több elnevezés található a különböző fajtájú látó és javasemberekre (ITKONEN II, 345).

E példákat azért említettük, hogy alátámasszuk a szamojéd sámán-elnevezésekre vonatkozó megállapításainkat. Ezek szerint valóban számolhatunk azzal, hogy az eredeti 'sámán' jel-ű szavak tabu-szavak voltak, s kevésbé elterjedt voltak, vagy nagyon is általános jelentésük ezzel magyarázható. Másrészt pedig az is kitűnik anyagunkból, hogy a sokféle sámán-elnevezés a sámán-kategóriák jelölését is szolgálja s létrejöttükben ennek is szerepe van. Egy részük azonban a sámánizmus hanyatlásával egyidőben jelentkezik az egyre ritkább „igazi” sámánok helyett fellépő, természetfeletti képességekkel már nem rendelkező álomlátók, kuruzslók, jósök megnevezésére.

HAJDÚ PÉTER

²⁵ Ez az osztják szó (mely egyébként az osztjából a vogulba is átkerült) — mint nemrégiben kimutattam (NyK. LVII, 250 kk.) zürjén eredetű lehet.

